

17. ve 18. asır sicil ve vakıf kayıtlarına göre İstanbul'da sağlıkta yardımlaşma: Tarihi ipuçları ve modern yansımaları

A study of health charity in Istanbul during the 17th and 18th centuries based on registry and foundation records: Historical clues and modern reflections

Öz

Amaç: Bu çalışma, Osmanlı dönemine ait sicil ve vakıf kayıtları üzerinden İstanbul'da sağlık yardımlaşmanın nasıl gerçekleştirildiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Vakıfların koruyucu hekimlik, tedavi ve ilaç yardımı gibi konularda topluma sunduğu hizmetler ve İslam medeniyetinde dini ana metinlerin yardımlaşma kültürü üzerindeki etkisi ve bu kültürün Osmanlı toplumundaki yansımaları ele alınmaktadır.

Yöntemler: Çalışmada, Osmanlı dönemine ait Şer'iyye sicilleri ve vakıf kayıtları incelenmiştir. Şer'iyye sicillerinde, darp ve yaralama gibi adli vakaların sulh ile neticelendiği davalarda ilaç ve tedavi masraflarının nasıl kayıt altına alındığı araştırılmıştır. Ayrıca, hastalar odası adı verilen mekânlar, cerrah müdahaleleri ve frengi gibi dönemin tedavisi zor hastalıklarına dair kayıtlar da incelenmiştir. Vakıf kayıtlarında ise darüşşifaların vakfiyeleri ve gayrimüslimlerin sağlık hizmetlerine yönelik vakıflar detaylandırılmıştır.

Bulgular: İncelemeler sonucunda, vakıflarda koruyucu hekimlik ve tedaviye yönelik hizmetler bulunduğu görülmüştür. Şer'iyye sicillerinde, adli vakalarda ilaç ve tedavi masraflarının detaylı olarak kayıt altına alındığı, vakıf kayıtlarında ise sağlık hizmetlerine yönelik vakıfların hayırseverlik duygusu ile oluşturulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, koruyucu hekimlik ve tedavi hizmetlerinin toplumda önemli bir yer tuttuğu belirlenmiştir.

Sonuç: Bu çalışma, Osmanlı döneminde sağlıkta yardımlaşmanın arka planında yatan hayırseverlik duygusunun, vakıf kayıtları ve kadi sicillerinde açıkça görüldüğünü ortaya koymaktadır. Sicil ve vakıf kayıtlarının yeni belge ve bilgilerle incelenmeye devam edilmesi, sağlıkta yardımlaşma konusunda daha farklı bakış açıları ve detaylı bilgiler sunacaktır. Bu çalışma, Osmanlı dönemindeki sağlık yardımlaşma sisteminin ve toplumsal dayanışmanın tarihi kökenlerine ışık tutmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Koruyucu hekimlik; Osmanlı imparatorluğu; sağlıkta yardımlaşma; Şer'iyye sicilleri; vakfiye

Abstract

Aim: The objective of this study is to examine how health charity was realised in Istanbul during the Ottoman period through the analysis of historical records. The services provided by the foundations to the society in areas such as preventive medicine, treatment and medication assistance, the impact of the main religious texts in Islamic civilisation on the culture of charity and the reflections of this culture in Ottoman society are discussed.

Methods: This study analyses the Shar'iyye registers and foundation records of the Ottoman period. The Shar'iyye registers are examined to ascertain how the costs of medicine and treatment were recorded in cases where judicial cases such as assault and wounding were concluded with a settlement. In addition, the records of the so-called patients' rooms, surgeon interventions and the records of difficult-to-treat diseases of the period such as syphilis are also analysed. Foundation records detail the foundations of darüşşifas and foundations for non-Muslim health services.

Results: The results of the analyses revealed that the foundations included services for preventive medicine and treatment. In the Shar'iyye registers, medicine and treatment costs in judicial cases were recorded in detail, and in the foundation records, it was determined that foundations for health services were created with a sense of philanthropy. Furthermore, it was established that preventive medicine and treatment services held a significant position within society.

Conclusion: This study demonstrates that the sense of philanthropy that underpinned cooperation in health during the Ottoman period is clearly evident in the foundation records and kadi registers. Continued analysis of the registers and foundation records with the incorporation of new documents and information will provide further insight.

Keywords: Charities; foundation; Ottoman empire; preventive medicine; Shar'iyye registers

Nevzat Erkan¹, Ahmet Özdiñç²

¹ Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı

² İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı

Geliş/Received : 27.06.2024

Kabul/Accepted: 29.07.2024

DOI: 10.21673/anadoluklin.1499030

Yazışma yazarı/Corresponding author

Ahmet Özdiñç

İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta: ahmet.ozdinc@iuc.edu.tr

ORCID

Nevzat Erkan: 0000-0001-9170-8490

Ahmet Özdiñç: 0000-0002-0012-6637

GİRİŞ

Sağlıkta yardımlaşma, bireylerin ve toplumların sağlık hizmetlerine erişimlerini kolaylaştırmak amacıyla maddi ve manevi destek sağlamayı ifade eder. Bu yardımlaşma, hem bireysel bağışlar hem de kurumsal vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilir. İslam medeniyetinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlıkta yardımlaşma, vakıf sistemi üzerinden yürütülmüş ve bu vakıflar, toplumun sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli hizmetler sunmuştur (1).

Sağlıkta Yardımlaşma Örnekleri

- 1. Koruyucu Hekimlik:** Vakıflar, hastalıklardan korunma ve sağlıklı yaşamın teşviki için çeşitli hizmetler sunmuştur. Bu hizmetler arasında aşı kampanyaları, hijyen eğitimi ve sağlıklı yaşam koşullarının sağlanması bulunmaktadır. Örneğin, II. Bayezid Darüşşifası'nda, halkı bulaşıcı hastalıklardan korumak için düzenli olarak aşı kampanyaları düzenlenmiştir. Ayrıca, bu dönemde temizlik ve hijyen konularında da halka eğitim verilmiştir (2).
- 2. Tedavi Hizmetleri:** Vakıflar, hastaların tedavi edilmesi için hastaneler, darüşşifalar ve klinikler kurmuştur. Bu sağlık kurumlarında hem genel sağlık hizmetleri hem de uzmanlık gerektiren cerrahi müdahaleler yapılmıştır. Örneğin, Süleymaniye Darüşşifası'nda çeşitli cerrahi operasyonlar gerçekleştirilmiş ve hastalara tıbbi bakım sağlanmıştır. Ayrıca, Haseki Sultan Darüşşifası, özellikle kadın hastalıkları ve doğum konusunda uzmanlaşmış bir merkez olarak hizmet vermiştir (3).
- 3. İlaç ve Tıbbi Malzeme Yardımı:** Vakıflar, ihtiyaç sahiplerine ilaç ve tıbbi malzeme temin etmiştir. Bu yardım, özellikle yoksul ve muhtaç kişilerin tedavi masraflarının karşılanmasında büyük rol oynamıştır. Örneğin, Atik Valide Sultan Vakfı, yoksul hastalara ücretsiz ilaç dağıtımını yapmış ve bu ilaçların temini için düzenli olarak gelir sağlamıştır. Ayrıca, hastanelerde kullanılan tıbbi malzemelerin temini de bu vakıflar tarafından gerçekleştirilmiştir (4).

Sağlık vakıfları, sadece bireylerin sağlık ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda toplumun genel sağlık düzeyini yükseltmiştir. Bu vakıflar, sağlık hizmetlerinin sürekliliğini ve kalitesini artırarak top-

lum sağlığını korumada önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, sağlık vakıfları, tıp eğitimi ve araştırmalarına da katkıda bulunmuş, böylece sağlık alanında bilimsel ilerlemelerin önünü açmıştır (5).

Osmanlı döneminde vakıf sistemi, sağlık hizmetlerinin yaygınlaşması ve herkesin bu hizmetlerden faydalanabilmesi için etkin bir şekilde kullanılmıştır. Yıldırım Bayezid, Fatih, II. Bayezid, Haseki (Hürrem Sultan), Süleymaniye, Atik Valide Sultan, Yeni Valide (Gülnüş Emetullah) gibi pek çok darüşşifanın vakfiyelerinde sağlık hizmetlerine yönelik yardımlar detaylandırılmıştır (3). Bu vakıflar, toplumun sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli hizmetler sunmuş ve bu hizmetlerin sürekliliğini sağlamak için gerekli kaynakları temin etmiştir (6).

Osmanlı döneminde sadece vakıflar değil, bireylerin kişisel yardımları da sağlık sistemine önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin, dönemin zengin ve nüfuzlu kişileri, mahallelerinde hasta ve yoksul insanlara maddi destek sağlamış, ilaç ve tedavi masraflarını karşılamışlardır. Bu bireysel yardımlar, toplumun sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol oynamıştır (7). Günümüz Türkiye'sinde de benzer kişisel yardımlaşma örneklerine rastlanmaktadır. Özellikle köylerde ve küçük yerleşim yerlerinde, komşular arası yardımlaşma kültürü hala devam etmektedir. Zengin bireylerin sağlık alanında yaptıkları bağışlar ve hayır işleri, modern sağlık sisteminin önemli bir parçası haline gelmiştir (8).

Osmanlı İmparatorluğu'nda hayatın her alanına dair çeşitli vakıflar kurulmuştur. Bu vakıfların nasıl hizmet edeceği, mütevellisinin kimler olacağı ve gelirlerinin hangi hayri hizmetlerde kullanılacağı vakfiyelerde belirtilmiştir. Sağlık, insanoğlu için vazgeçilmez hususların başında gelir. Sağlıkta yardımlaşma, özellikle zaruret içinde bulunan ihtiyaç sahiplerinin hayatını kolaylaştırmaktadır. Bu çalışmada, vakfiyelerde koruyucu hekimlik, tedavi ve ilaç yardımı gibi hususların nasıl yer aldığı üzerinde durulacaktır. İslam'ın temel kaidelerini belirleyen metin Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an'da "İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın" (Maide Suresi, 2. Ayet) emri bulunmaktadır. Müslümanlar, bu ayet doğrultusunda yardımlaşma adına pek çok hayri hizmet gerçekleştirmektedirler (9).

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı döneminde İstanbul'da sağlık alanında yardımlaşmanın nasıl gerçekleştirildiğini ve bu yardımlaşmanın toplumsal etkilerini incelemektir. Şer'iyye sicilleri ve vakfiye kayıtları gibi tarihî belgeler üzerinden yürütülen bu araştırma, sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve ihtiyaç sahiplerine ulaşılması konusundaki uygulamaları ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca, bu çalışmanın bir diğer amacı, Osmanlı dönemi sağlık sisteminin ve yardımlaşma kültürünün modern sağlık hizmetlerine olan etkilerini anlamak ve bu konuda yeni bakış açıları sunmaktır. Böylelikle, sağlık yardımlaşmasının tarihî gelişimini, işleyişini ve topluma sağladığı faydaları daha iyi kavramak mümkün olacaktır.

GEREÇ VE YÖNTEM

Veri toplama aracı

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak, Osmanlı dönemi şer'iyye sicilleri ve vakfiye kayıtları kullanılmıştır. Şer'iyye sicilleri, Osmanlı dönemi kadı mahkemelerinin kayıtlarını içerir ve bu kayıtlar, darp ve yaralama başta olmak üzere adli vakaların yanı sıra sağlık hizmetlerine dair bilgileri de barındırır. Vakfiye kayıtları ise vakıfların kuruluş amaçlarını, faaliyet alanlarını ve finansal yapılarını detaylandıran belgelerden oluşmaktadır. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir. Çalışma tarihi metinler üzerinden yapılmıştır.

Veri analizi

Toplanan veriler, nitel araştırma yöntemleri kullanılarak analiz edilmiştir. Sicil ve vakfiye kayıtları, içerik analizi yöntemiyle incelenmiş, sağlıkta yardımlaşma ile ilgili bilgiler kategorilere ayrılmıştır. Elde edilen veriler, sağlık hizmetlerinin kapsamı, sağlık çalışanlarının rolleri, hastalara sunulan yardımlar ve bu yardımların toplum üzerindeki etkileri bağlamında değerlendirilmiştir.

Çalışma kısıtlılığı

Bu çalışmanın bazı kısıtlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak, kullanılan sicil ve vakfiye kayıtları sadece belirli dönemlere ve bölgelere ait olup, genelleme yapılırken dikkatli olunmalıdır. Ayrıca, kayıtların dili

ve terimleri zaman zaman anlaşılması güç olabilir ve bu durum, verilerin yorumlanmasında zorluklara yol açabilir. Son olarak, mevcut belgelerin tamamı günümüze ulaşmamış olabilir, bu da eksik veya yanlış bilgiye neden olabilir.

BULGULAR

Sicillerde yer alan hususlar

Şer'iyye sicilleri, Osmanlı dönemi kadılarının çeşitli görevleri nedeniyle pek çok konunun bulunduğu kayıtlardır. Darp ve yaralama davalarında ilaç ve tedavi masrafları mahkemece kayıt altına alınmıştır. Örneğin, 1748 tarihli Üsküdar sicilinde, hamurkârlık yapan bir kişinin yaralanması sonucu bir kuruşluk merhem ücreti ödenmiştir. Ayrıca, cerrah müdahalesi gereken durumlarda cerrah ücreti de zikredilmiştir (10).

Hastalar odası: Kayıtlarda hastalar odası adı verilen mekânlar da bulunmaktadır. Örneğin, meşhur Köprülü ailesinden olup aşçıbaşı kaymakamlığı görevinde bulunan Mehmed Ağa'nın terekesinden 1676 tarihli bir alacak davasında, hastalar odasının tamir ve yenilemesi için borç alındığı kaydedilmiştir. Bu odalar, özellikle saray aşçılarına mahsus mekânlardır (11).

Rıza kayıtları: Şer'iyye sicillerinde sağlık çalışanlarına yardımcı olma ve rıza kayıtları da önemli bir yer tutmaktadır. Fıtık ameliyatları için yapılan rıza kayıtları yaygın bir uygulamadır. Ünlü cerrah aileleri arasında, 17. yüzyılda Üsküdar'da yaşamış Cerrah Üstad Deniz ve ailesi örnek gösterilebilir (12). Yine bunun yanında H. 1073 - 1074 / M. 1663 tarihli Galata sicilinde İstati v. Yani adlı Rum'un meşhur cerrah olarak tebarüz ettiğini görmekteyiz (13).

Frengi hastalığı: Frengi hastalığı gibi dönemin tedavisi zor hastalıkları da sicil kayıtlarında yer almaktadır. Örneğin, 1614 senesinde Galata kazasına bağlı Kasımpaşa kasabasında yaşayan yetim Mustafa'nın frengi hastalığı nedeniyle yapılan harcamalar, kadı tarafından onaylanmıştır (14).

Akl hastaları: Akıl hastası olarak tarif edilen mecnun kişilere yönelik yardımlar da dikkat çekicidir. Bu kişiler için mahalle sakinleri ve kadınlar tarafından çeşitli önlemler alınmış, gereken durumlarda bimarhanelere gönderilmişlerdir (15).

Resim 1. Topçubaşı Osman Ağa b. Cafer'in vakfiyesi Tophane no.38 vr.110b-111a

Vakıf kayıtlarında yer alan hususlar

Vakıf kayıtlarında sağlık konusunda yardımlaşma örnekleri sıkça görülmektedir. II. Osman dönemi vezirlerinden Dilaver Paşa'nın vakfiyesinde, Halep darüşşifaları ve fukaralarına yardım edilmiştir. Ayrıca, Topkapı sicilinde yer alan bir kayda göre, bir hayırseverin vakfettiği mülklerden elde edilen gelirler hasta ve alil olanların tedavisine tahsis edilmiştir (16).

Darüşşifalar: Osmanlı döneminde kurulan darüşşifaların vakfiyeleri, tıp tarihi araştırmacıların ilgisini çeken önemli belgeler arasında yer almaktadır.

Yıldırım Bayezid, Fatih, II. Bayezid, Haseki (Hürrem Sultan), Süleymaniye, Atik Valide Sultan, Yeni Valide (Gülnüş Emetullah) gibi pek çok darüşşifanın vakfiyelerinde sağlık hizmetlerine yönelik yardımlar detaylandırılmıştır (3).

Gayrimüslim vakıflar: Gayrimüslimlerin de sağlık hizmetlerine yönelik vakıfları bulunmaktadır. Örneğin, 1670 tarihli Üsküdar sicilinde, Yorgi v. Kostantin'in İstavros köyünde Hıristiyan fukarası ve hastaları için bir bağ vakfettiği kaydedilmiştir (17).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada elde edilen bulgular, Osmanlı döneminde sağlıkta yardımlaşmanın toplumun her kesimini kapsayan, geniş bir hayırseverlik ağı ile desteklendiğini göstermektedir. Sağlık hizmetlerinin vakıflar aracılığıyla sunulması, ihtiyaç sahiplerinin tedavi masraflarının karşılanması ve sağlık çalışanlarının desteklenmesi gibi pek çok konuda önemli katkılar sağlamıştır. Bu yardımlaşma kültürü, modern sağlık sistemlerinin bazı yönleriyle benzerlikler taşımaktadır.

Günümüzde sağlıkta yardımlaşma, devlet destekli sağlık sigortaları, sosyal güvenlik sistemleri ve özel yardım kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Örneğin, Türkiye'de Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) aracılığıyla vatandaşların sağlık hizmetlerine erişimi sağlanmakta ve tedavi masrafları karşılanmaktadır. Ayrıca, pek çok sivil toplum kuruluşu ve dernek, ihtiyaç sahiplerine yönelik sağlık yardımları düzenlemektedir (18).

Modern sağlık sistemleri ile Osmanlı dönemindeki vakıf sistemi karşılaştırıldığında, her iki yapının da toplumun sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için benzer hedeflere sahip olduğu görülmektedir. Ancak, Osmanlı döneminde vakıfların gönüllülük esasına dayanarak faaliyet göstermesi, modern sağlık sistemlerinde ise devletin daha aktif bir rol oynaması önemli bir farklılıktır. Ayrıca, günümüzde teknoloji ve tıp alanındaki ilerlemeler, sağlık hizmetlerinin kalitesini ve erişilebilirliğini artırmıştır (19).

Günümüzde sağlıkta yardımlaşma örneklerinden biri de küresel sağlık yardımlarıdır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve çeşitli uluslararası kuruluşlar, dünya genelinde sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve iyileştirilmesi için çeşitli projeler yürütmektedir. Özellikle salgın hastalıklarla mücadele, aşı kampanyaları ve temel sağlık hizmetlerinin sağlanması konularında önemli yardımlar yapılmaktadır (20).

Sonuç olarak, Osmanlı dönemindeki sağlık vakıfları ve modern sağlık sistemleri arasındaki karşılaştırma, sağlık hizmetlerinin tarihsel gelişimini ve toplumsal dayanışmanın önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, geçmişten günümüze sağlıkta yardımlaşmanın nasıl evrildiğini ve günümüz uygulamalarına nasıl ilham verdiğini göstermektedir. Gelecekte de sağlık hizmetlerinin daha kapsayıcı ve erişilebilir olması için tarihsel deneyimlerden faydalanmak önemlidir.

Kadı sicillerindeki kayıtlar, sağlık ve yardımlaşmaya dair doğrudan bilgiler içermemekle birlikte, davaların satır aralarında bu konuda önemli ipuçları bulunmaktadır. Vakıfların ve vakfiye kayıtlarının incelenmesi, sağlıkta yardımlaşma konusunda hayırseverlik duygusunun etkisini göstermektedir. Hem vakıf kayıtlarının hem de sicillerin yeni belge ve bilgilerle incelenmeye devam etmesi, konuya dair farklı bakış açıları getirecektir.

Bilgilendirme

Bu makale 11-12 Kasım 2023 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Geçmişten Geleceğe Sağlıkta Yardımlaşma Sempozyumu"nda sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

KAYNAKLAR

1. Çetin O, Hızlı M, Yediyıldız A. Osmanlı Kadı Sicillerinin Tıp Tarihi Araştırmalarındaki Önemi. In: Yılmaz C, Yılmaz N, editors. Osmanlılarda Sağlık I. İstanbul: Biofarma Yayınları; 2006. p. 321-33.
2. Evkafı Hümayun Müfettişliği Şer'iyeye Sicilleri No. 7.
3. Yılmaz C, Yılmaz N. Osmanlı Hastahane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Dârüşşifâları. In: Yılmaz C, Yılmaz N, editors. Osmanlılarda Sağlık I. İstanbul: Biofarma Yayınları; 2006. p. 41-63.
4. Günalan E. Üsküdar Atık Valide Darüşşifası'nda Hasta Hakları, Tedavi Yöntemleri ve Hasta-Hekim İlişkisinin İncelenmesi. In: Yılmaz C, editor. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, 11-13 Kasım 2016, Bildiriler I. İstanbul: Üsküdar Belediyesi; 2017. p. 331-48.
5. Bayat AH. Osmanlı Devleti'nde Tıp Eğitimi. In: Yılmaz C, Yılmaz N, editors. Osmanlılarda Sağlık I. İstanbul: Biofarma Yayınları; 2006. p. 237-45.
6. Sarı HN. Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlakı. In: Eren G, editor. Osmanlı. VIII. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları; 1999. p. 494-517.
7. Yediyıldız B. XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu; 2003.
8. Konca M. Türkiye Sağlık Sisteminde Mali Alan Yaratma: Paydaş Görüşleri ve Değerlendirmeleri [Basılmamış YL Tezi]. Ankara 2017.
9. Yediyıldız B. Vakıf. TDV İslam Ansiklopedisi: TDV; 2012. p. 479-86.
10. Üsküdar Şer'iyeye Sicilleri, no. 421, vr.24a
11. Günalan R. Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 /

- M. 1666 - 1667). İstanbul Kadı Sicilleri: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM); 2011. p. 678.
12. Akkaya M. Üsküdar'da Bir Cerrah Ailesi: Üstad Cerrah Deniz, Eşi Cerrah Küpeli Kızı Saliha ve Oğlu Cerrah Mehmed Çelebi. *History Studies International Journal of History*. 2014;6(5):1-11.
13. Recep F. Galata mahkemesi 90 numaralı sicil (H. 1073 - 1074 / M. 1663). İstanbul Kadı Sicilleri. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM); 2012. p. 84 (hüküm no. 56), 154 (Hüküm no 60).
14. Erol R. Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1022 - 1024 / M. 1613 - 1615). İstanbul Kadı Sicilleri. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM); 2012. p. 85 (Hüküm no: 68).
15. Üsküdar Şer'iyye Sicilleri, no. 415, vr.43b
16. Evkafı Hümayun Müfettişliği Şer'iyye Sicilleri, no. 7, Vr.7b-10a.
17. Üsküdar Şer'iyye Sicilleri no. 257 vr.41b
18. Karaman Mİ. Uluslararası Toplum ve İnsan Hakları Bağlamında Sağlık ve Sağlık Yardımları. *SD Dergi*. 2010(13):61-6.
19. Yönden H. Sağlık Hizmetlerinde Dijital Teknolojilerin Yeri ve Önemi. In: Söyler S, Çavmak D, editors. *Modern Sağlık Yönetiminde Temel Konular: Eğitim Yayınevi*; 2023. p. 153-82.
20. Buzgan T, Güner Ö. Dünya Sağlık Örgütü'nün Pandemi-lerdeki Etkinliği ve Post-pandemik Dönemdeki Geleceği. In: Şeker M, Özer A, Korkut C, editors. *Küresel Salgın Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi; 2020. p. 131-48.